

УДК 930.85

Цитування:

Добровольська В. В. Еволюція наукових поглядів щодо поняття культури. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 2. С. 76–87.

Dobrovolska V. (2021). Evolution of scientific perspectives on the concept of culture. *Library science. Record Studies. Informology*. 2, 76–87 [in Ukrainian].

Добровольська Вікторія Василівна,
доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,
доцент кафедри культурології та
інформаційних комунікацій
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
vika_dobrovolska@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-0927-1179>

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ ЩОДО ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ

Мета роботи – з'ясувати існуючі наукові погляди на поняття «культура» в контексті терміносистеми «цифрова культура», «культурна спадщина», «цифрова культурна спадщина» та «культурне надбання», їхню спільність і відмінність, що має значення у практичній діяльності архівів, бібліотек, музеїв. **Методологія** дослідження полягає у використанні загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, логічного методу, методу візуалізації результатів дослідження. **Методологічною основою статті** є аналіз понять, що використовуються в різних галузях гуманітарного знання та у діяльності архівів, бібліотек та музеїв. **Наукова новизна** роботи полягає в розширенні уявлень про розвиток культури в умовах цифрового суспільства. Відзначено, що поняття культури тісно пов'язане з національною культурною спадщиною, розглянуто зміст цих понять, що використовуються у міжнародному праві та українському законодавстві, а також акцентовано увагу на проблемах збереження, забезпечення доступу і популяризації культурної спадщини у цифровій формі. **Висновки.** Сучасна культурна концепція відображає ситуацію, що змінилася в світі у зв'язку з розвитком інформаційних технологій, телекомунікацій, мобільного зв'язку, глобальної мережі інтернет, які сформували світ віртуальної реальності, сприятливий для розвитку культури нового формату. Виникає чинник віртуального комунікаційного культурного середовища, який ввібрав об'єкти цифрової культури, цифрової спадщини, що класифікуються як «віртуальна спадщина». За допомогою дистанційного доступу відбувається демократизація культурної спадщини, що визначається новим форматом культури, де цифрова культура стає її складником, і водночас частиною світової культурної спадщини. Більшість країн упродовж останніх десятиліть змінили погляд на культуру. Модернізоване бачення культури відповідає їхнім національним культурним традиціям і передбачає такі напрями, як творчі індустрії, дозвілля, молодіжна культура, телебачення, відео й цифрове мистецтво, дизайн і мода, віртуальні музеї, клубна культура тощо. На сучасному етапі розвитку нашої держави ці зміни насамперед зумовлено євроінтеграційними процесами й прагненням гідно репрезентувати українську культуру у світовому інформаційному просторі.

Ключові слова: культура, цифрова культура, культурна спадщина, цифрова культурна спадщина, ЮНЕСКО.

Dobrovolska Viktoriia,
D.Sc. in Social communications,
associate professor of the Department of Cultural Studies
and Informational Communications
National Academy of Culture and Arts Management

EVOLUTION OF SCIENTIFIC PERSPECTIVES ON THE CONCEPT OF CULTURE

The purpose of the article is to study the existing scientific views on the concept of “culture” in the context of the terminology “digital culture”, “cultural heritage”, “digital cultural heritage” and “cultural heritage”, their similarity and difference, which is important in the activity of archives, libraries, and museums. The methodology consists in the use of general scientific methods: analysis, synthesis, logical method, method of visualisation of research results. The methodological basis of the article is the analysis of concepts used in various spheres of humanities and in the activities of archives, libraries, and museums. The scientific novelty of the work is to expand ideas about the development of culture in a digital society. It is noted that the concept of culture is closely related to the national cultural heritage, there is considered the content of these concepts used in international law and Ukrainian law, as well as it is focused on the issues of preservation, access and promotion of cultural heritage in digital form. Conclusions. The modern cultural concept reflects the situation that has changed in the world due to the development of information technology, telecommunications, mobile communications, the global Internet, which have shaped a world of virtual reality, enabling the development of a new format of culture. There is a factor of the virtual communication cultural environment, which has incorporated the objects of digital culture, digital heritage, which are classified as “virtual heritage”. With the help of remote access, a democratisation of cultural heritage occurs, which is determined by a new format of culture, where digital culture becomes both its component and at the same time a part of the world cultural heritage. The majority of countries have changed their view of culture in recent decades. The broader, modernised vision of culture is in line with their national cultural traditions and includes areas such as the creative industries, leisure, youth culture, television, video and digital art, design and fashion, virtual museums, club culture, and more. At the current stage of development of our state, these changes are primarily due to European integration processes and the desire to represent Ukrainian culture adequately in the global information space.

Key words: culture, digital culture, cultural heritage, digital cultural heritage, UNESCO

Актуальність теми дослідження. Культура в усіх своїх історичних перетвореннях завжди була й залишається насамперед реальністю, що розкриває внутрішній світ людини – її життєві цінності, сенс її буття. І саме тому, що за культурою стоїть внутрішній світ народу в різні епохи його існування, культура завжди своєрідна та неповторна.

Відповідальна її місія полягає в збереженні та примноженні скарбів української духовності, національних цінностей, які мають бути передані наступним поколінням українців. Теперішнє її завдання – створення, через теле- та кінопродукцію, засоби масової інформації, мережу культурних закладів (бібліотек, клубів, музеїв тощо), громадських організацій повноцінного національно-культурного середовища, яке сприяло б

гармонійному розвитку особистості, вихованню патріотичних почуттів у наших громадян.

Мета роботи – з'ясувати існуючі наукові погляди на поняття «культура» в контексті терміносистеми «цифрова культура», «культурна спадщина», «цифрова культурна спадщина» та «культурне надбання», їхню спільність і відмінність, що має значення у практичній діяльності архівів, бібліотек, музеїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом термін «культура» розглядали у своїх працях А. Кребер і К. Клакхон, В. Оствальд, Л. Матвєєва, О. Шевнюк, Л. Левчук, В. Петрушенко, С. Дружиніна, А. Яргіса, В. Мельник та ін. Англійський антрополог Е. Тейлор ще 1871 року визначив «культуру» як складне ціле, що охоплює знання, віру, мистецтво, мораль,

право, духовність, звичаї, традиції, які формують людину як особистість. Учений К. Зауер (1952) розумів «культуру як спосіб життя», як цілісне і багатовимірне явище суспільного життя, де людина – творець, зокрема творець культури, а також її носій. Поняття культури тісно пов'язане із національною культурною спадщиною. Так, Г. Шаповалова досліджує еволюційні етапи розвитку концепції «цифрової культурної спадщини» глобального інформаційного суспільства на порозі третього тисячоліття, де об'єктом дослідження є інноваційна культура «цифрова культура» на технологічній платформі. У працях В. Ільганаєвої, А. Каптерєва, В. Шейко, О. Шликової приділено особливу увагу розвитку культури в умовах інформатизації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні одним з пріоритетів державної культурної політики є збереження та розвиток традиційної культури, підтримка культурного різноманіття регіонів України. Розбудова Української держави спонукала суспільство вивчати власну історію та культуру, що сприяло процесу ідентифікації українців як нації, усвідомлення місця нашої країни в колі європейських держав. Важливою метою культурної політики України є утвердження української ідентичності в Європі, виявлення духовного потенціалу нашої країни, а також розвиток культури етнічних груп в Україні та українських меншин в інших країнах.

Споконвіку пісня, танець, музика, слово, витвори майстрів народної творчості були виразниками національної ідеї, оберегами історичної пам'яті. Вони підживлювали та зміцнювали надію народу на краще майбутнє.

Культура – одне з найцікавіших і найдавніших явищ, яке тісно пов'язане з діяльністю людини. Кожен час ставить перед культурою свої локальні завдання. Однак на будь-якому етапі суспільного розвитку необхідно, по-перше, робити все для збереження існуючих традицій і надбань, по-друге, привносити щось нове, свіже, неповторне.

У більшості європейських країн відбувся перехід від традиційного вузького тлумачення культури й мистецтв до визнання їхньої ролі в суспільстві та їхнього

впливу, прямого чи непрямого, на сучасну економіку. Загалом же необхідність залишатися конкурентоспроможним у світі, що швидко змінюється, призвела до того, що Європа зосередила свою увагу й інвестиції на економіці знань, використанні інновацій, розвитку творчих індустрій, що важливо як на національному, так і континентальному рівнях.

Визнання або встановлення зв'язку між культурою і різними видами соціально-економічної діяльності в сучасному суспільстві, в свою чергу, розширює тлумачення терміна «культура», що має призвести до значних концептуальних змін в характері і функціях культурної політики.

За спостереженнями Л. Матвєєвої [1] та свідченнями культурологів, сьогодні в науці існує понад 400 визначень культури, і кількість їх постійно зростає.

Американські науковці А. Кребер і К. Клакхон у 1952 році опублікували видання «Культура. Критичний огляд концепцій і визначень» (англ. «Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions», 1952), у якому представили аналіз понад 150 відомих на той час визначень і концепцій культури. 1963 року вчені значно розширили перелік інтерпретацій культури в новому варіанті видання [1].

1983 року на XVII Всесвітньому конгресі в Торонто, присвяченому проблемі «Філософія й культура», було наведено вже кілька сотень визначень цього поняття [1].

Поняття «культура» об'єднує в собі науку (включно з технологією) й освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя та світогляд. Культуру вивчає комплекс гуманітарних наук, насамперед культурологія, етнографія, культурна антропологія, соціологія, психологія, історія [2].

За визначенням, поданим у Вікіпедії, термін «культура» – латинського походження, яке буквально означає обробку, догляд, поліпшення (colo, colere – обробіток, займатися землеробством). Уперше його тлумачення зафіксовано в класичній давнині у праці Марка Порція Катона Старшого «De agri cultura» (III ст. до н. е.), у якій розповідалось про землевласника, який обробляв землю з використанням праці рабів. Турботи відповідали духові часу: автор рекомендував утримувати рабів

надголодь, завантажувати їх роботою без міри, щоб утримати від крадіжок і легковажних занять. Господар мав бути скупим та обачним, не впадати в надмірності й нікому не довіряти. При цьому стосовно землі Катон писав не просто про її технічну обробку, а й про специфічне, духовне ставлення до неї. У середньовічній Європі слово «культура» вживали в контексті певних понять й означало воно ступінь майстерності в якій-небудь галузі, набуття розумових навичок (наприклад, *cultura juris* – вироблення правил поведінки, *cultura scientiae* – засвоєння науки, *cultura literarum* – удосконалення письма). Культурні процеси відрізняються складністю і багатоплановістю, тому в сучасній науці нараховують декілька сотень визначень культури. Деякі із них широковідомі: культура – це сукупність досягнень людства; усе багатство матеріальних і духовних цінностей; інтегральний образ, що об'єднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду [3].

Найлаконічніше визначення культури дав філософ В. Оствальд: «Культура – це те, що відрізняє людину від тварин» [3].

В українських енциклопедичних джерелах поняття «культура» ідентифіковано переважно як сукупність матеріальних і духовних надбань людства. Так, Українська радянська енциклопедія (1974–1985) визначає *культуру* як сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства та людини й утілюються в результатах продуктивної діяльності [4].

Короткий енциклопедичний словник з культури (2003) подає дещо ширше визначення *культури*, розглядаючи її як сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що містить у своєму складі не лише різні мистецтва, але й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірування [5].

Універсальний словник-енциклопедія визначає поняття *культура* як сукупність матеріального і духовного надбання людства, нагромадженого, закріпленого й збагаченого впродовж історії, яке

передається від покоління до покоління [6].

Українські вчені вбачають феномен культури у творчій діяльності людей, у сукупності матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством у процесі історії, а також у взаємовідносинах, що сформувалися в процесі розподілу культурних надбань [7; 8; 9; 10, 15-34; 11, 139-148, 161-171].

У виданнях з культурології подано більш соціально орієнтовані визначення, наприклад: «культура – це сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, що визначає норми поведінки, мислення, почуттів різних верств населення і націй загалом. Культура – поняття, яке означає певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, утілений у типах і формах організації життя та діяльності людей, а також у цінностях, створюваних ними» [12, 248]. На думку О. Шевнюк, «культуру можна визначити як історично та соціально зумовлене, об'єктивоване в продуктах людської діяльності (артефактах) ставлення людини до природи, суспільства, до самої себе» [13, 16]. За спостереженнями Л. Левчук, «культурою є суспільно вироблена загальна форма зв'язку, що характеризує єдність людей з природою та є необхідним засобом людського існування в природному соціумі» [14, 8]. В. Петрушенко вважає, що «культура – це сфера найпершого та найяскравішого виявлення особистості, її суттєвих характеристик і можливостей; та частина дійсності, що перетворена людиною, але в якій людські творчі можливості виявилися з найбільшим ступенем повноти, досконалості та виразності, унаслідок чого культура постає носієм виявлень людини як людини, тобто сферою найперших і найвищих цінностей, ідеалів, сенсів» [15, 380]. С. Дружиніна зазначає, що «культура – це процес і результат (як позитивний, так і негативний) людської діяльності в минулому та на сучасному етапі розвитку людства» [16].

Вітчизняні культурологи А. Яртиса та В. Мельник, досліджуючи зміст терміна, дійшли висновку: «по-перше, культура являє собою створену людиною «другу природу»; по-друге, культура є системою спільних цінностей, матеріальних або духовних, ідеальних; по-третє, культура – це міра

людського в людині, що виступає чільною характеристикою розвитку людини як суспільної істоти. Культура немовби вищий пласт життя на землі, що виник разом із людиною та розвивається разом з нею, причому цементуючим засобом цієї царини є гуманістичні духовні цінності: потяг до них підносить особистість» [17].

У термінологічному словнику з української та зарубіжної культури «культура (лат. *cultura* – виховання, освіта, розвиток) – сукупність, процес створення й розподілу матеріальних і духовних надбань, комплекс інтелектуальних та емоційних ознак суспільства, що містить у собі не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань. У вузькому сенсі – сфера духовного життя, що охоплює мову, виховання, освіту, науку, літературу, різні види мистецтв, систему релігійних вірувань, політичну, правову, побутову культуру, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування. Водночас поняття «культура» використовують для визначення рівня освіченості, вихованості людини, ступеня оволодіння певною галуззю знань або діяльності» [5, 171].

В енциклопедичному словнику з культури подано терміни: «культура естетична» – характеризує здатність суспільства забезпечувати розвиток мистецтва. Основними елементами в системі культури естетичної є: художні цінності, діячі культури (професіонали), технічні засоби тиражування, виробництва й розповсюдження художніх цінностей, що контролює суспільство, соціальні інститути, які забезпечують функціонування культури й управління нею (музеї, театри, бібліотеки, академії, клуби, кінотеатри, концертні зали тощо). Особливе значення в культурі естетичній належить засобам масової інформації (насамперед радіо й телебаченню). Чи не найважливіша сфера культури естетичної – естетичне виховання молодого покоління [5, 171]; «культурне надбання» – результат матеріального виробництва й духовного розвитку; зв'язки, відносини, надбані суспільством упродовж усієї історії, що містять соціокультурний досвід попередніх поколінь і виконують функцію історичної пам'яті людства.

Розрізняють три основні рівні культурного надбання: загальнолюдський, регіональний і національний. Загальнолюдське культурне надбання створюють сукупною матеріальною і духовною діяльністю людства протягом його історії; релігійне – групою народів, об'єднаних спільним історико-культурним процесом, природним середовищем, територіальною близькістю та іншими чинниками (напр. культурне надбання слов'янських народів, народів Латинської Америки, північних народів); національне – результат матеріального й духовного розвитку конкретного народу в його історичному вимірі [5, 173]; «культурне успадкування» – суб'єктивний процес запозичення з культурного надбання тих чи інших культурних цінностей, критично засвоєваних, перероблюваних і розвинутих в інтересах певних верств, націй, усього суспільства відповідно до визначених цілей і конкретних історичних потреб. У культурному успадкуванні слід розрізняти «вертикальний» і «горизонтальний» аспекти наступності. Якщо перший пов'язаний зі сприйняттям культурних цінностей минулих епох, то другий – з обміном сучасними досягненнями культури [5, 174]; «структура культури» (від лат. *structura*) – термін, який застосовують у культурології, історії культури для пояснення будови культури. Структурними елементами культури є мова, освіта, наука, мистецтво, література, міфологія, мораль, політика, право, релігія та ін., які співіснують між собою й утворюють єдине ціле. Крім того, у межах культурології та історії культури сьогодні досліджують і такі її структурні елементи, як світова й національна культура, класова, міська, сільська, професійна та ін.; духовна і матеріальна тощо. Своєю чергою, кожний з елементів культури можна поділити на інші, більш дрібні складові [5, 315].

У Законі України «Про культуру» сформульовано понятійний апарат регулювання сфери культури, де її визначено «як сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого та збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, охоплює всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти;

поняття «вітчизняний національний культурний продукт» – «культурні блага» і «культурні цінності»; сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України, становлять «національне культурне надбання»; «нематеріальна культурна спадщина» – звичаї, форми показу та вираження, знання, навички, що передаються від покоління до покоління, постійно відтворюються спільнотами та групами під впливом їхнього досвіду, оточення, взаємодії з природою, історії та формують у них почуття самобутності та наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного розмаїття і творчості людини» [19].

Зміст поняття «культура» уточнювали й доповнювали впродовж усього існування ЮНЕСКО. Всесвітню конференцію в Мехіко 26 липня – 6 серпня 1982 року було присвячено політиці у сфері культури. На заході визначили основні складові поняття «культура» та політику в цій галузі, що ставила за мету вагомий внесок у зближення народів і досягнення взаєморозуміння між людьми через розвиток культури й культурної діяльності. У Декларації подано широке розуміння *культури* і розкрито її складники з урахуванням різних загальних і спеціальних підходів до її визначення. Культуру розглянуто як «сукупність яскраво виражених рис – духовних і матеріальних, інтелектуальних та емоційних, які характеризують суспільство або соціальну групу». Зазначено, що «культура охоплює, крім мистецтва й літератури, спосіб життя, основні права людини, системи цінностей, традиції та віри». Крім того, визнано, що культура – це здатність людини мислити, аналізувати себе й своє оточення. Саме культура, за Декларацією, «перетворює людей на гуманних, розумних, критично мислячих, з моральними зобов'язаннями істот, які пізнають та усвідомлюють себе як незавершений продукт природи, критично осмислюють свої досягнення, невтомно шукають новий сенс існування і творять те, що відображає їхню сутність» [20].

У цій Декларації відбулася еволюція поняття культури – перехід від традиційного розуміння культури як літератури і мистецтва до більш широкого, що охоплює

різноманітність способів життя, системи цінностей, прав людини, патріархальних традицій і релігійного розмаїття. Таке розуміння культури й зумовило необхідність регулювати процеси культури на міжнародному рівні [21].

У конвенціях ЮНЕСКО закріплено міжнародні правові основи захисту культурних цінностей, які поєднують національні інтереси держав задля збереження культурного надбання всього людства [22; 23].

Одна з базових концепцій сучасного етапу розвитку – потреба в збереженні національного надбання і культурної спадщини. Можна стверджувати, що історично не змінилися головні завдання щодо культурної спадщини. Незаперечно, що в глобальному інформаційному суспільстві головне – збереження, забезпечення доступу [24] і популяризація культурної спадщини. Завдання «забезпечити ... збереження своєрідності ... культури» і «сприяти вільному поширенню ідей» було позначено в Статуті ООН [25] і перейшло в документи загальносвітової значимості XXI ст., де доступ до світової культурної матеріальної і нематеріальної спадщини передбачає і доступ до неї в новій, цифровій формі: Хартія про збереження цифрової спадщини (2003) [26], Міжнародна конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003) [27], Стратегічний план дій Програми «Інформація для всіх» (2008–2013) [28], документи міжнародної програми під егідою ЮНЕСКО «Пам'ять світу» [29] й багатьох інших.

У наукових дослідженнях генерального директора ЮНЕСКО Джуліана Хакслі як еволюціоніста в понятті «культура» позначився новий вектор – концепція еволюційного гуманізму, основу якого становили чотири ключові ідеї:

1) розуміння людиною відповідальності за своє майбутнє;

2) усвідомлення факту, що людина являє собою «лише один вид, одну одиницю існуючого на Землі життя, і тому людство не повинно перетворюватися в сукупність конкуруючих або навіть вороже налаштованих один до одного «псевдовидів», які ми називаємо націями, релігійними групами або блоками держав з різною ідеологією;

3) здійснення людських надій і прагнень, і це переважає над ідеєю матеріального благополуччя;

4) головний постулат – перевищення якості життя суспільства й навколишнього середовища на противагу збільшенню кількості матеріальних благ, грошей, продуктів виробництва [30, 17].

Англійський антрополог Е. Тейлор ще 1871 року визначив «культуру» як складне ціле, що містить у собі знання, віру, мистецтво, мораль, право, духовність, звичаї, традиції, які формують людину як особистість. Науковець Карл Зауер (1952) розумів «культуру як спосіб життя» [31], як цілісне й багатомірне явище суспільного життя, де людина – творець культури, а також її носій.

Культура як багатогранний соціальний феномен є продуктом еволюційного розвитку людини й суспільства, репрезентує себе в просторі і часі, припускаючи свою «вічність, нескінченність і потенційну незнищенність» [34].

Поняття культури тісно пов'язано з національною культурною спадщиною. Етапи становлення терміна «спадщина», подібно до терміна «культура», також складні, а сутність його полягає в об'єктах, які з періодичністю в часі і просторі постійно поповнюють список цінних об'єктів культури [35]. Термін «спадщина» виник на основі дискусій щодо необхідності передачі матеріальної і нематеріальної спадщини, мов, традицій, звичаїв, пам'яті наступним поколінням [35].

В. Степанов порушує питання філософії та соціології культури як галузі людської соціокультурної діяльності, елемент соціальної інфраструктури в сучасному соціокультурному просторі. На думку вченого, у визначенні національного культурного надбання культурні цінності й культурна спадщина є його змістовними складниками [32].

Д. Замятін, розглядаючи методологічні підходи до вивчення поняття «спадщина», справедливо зазначав, що кожне покоління людей отримує суспільну спадщину з двох джерел: довкілля і творіння людей. У багатьох дискусіях щодо збереження спадщини як системи цінностей [34] під спадщиною розуміли «те, що ми хочемо зберегти», зокрема природну й культурну

спадщину. Проте термін «спадщина», як правило, вживають для визначення саме культурної спадщини. За своєю суттю спадщину можна розглядати як «медіативний матеріально-ментальний культурний шар», що забезпечує органічне відтворення і розвиток культури [34].

О. Копієвська визначає культурну спадщину як «сукупність усіх матеріальних і духовних культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, соціальний капітал, що зберігається в арсеналі національної пам'яті». На думку дослідниці, культурна спадщина як важлива складова розвитку будь-якої цивілізації формує особливий національний менталітет, забезпечує спадкоємність духовних, моральних, етичних і гуманістичних цінностей [36].

Г. Шаповалова досліджує еволюційні етапи розвитку концепції «цифрової культурної спадщини» глобального інформаційного суспільства на порозі третього тисячоліття, де об'єктом дослідження є інноваційна культура – «цифрова культура» на технологічній платформі. Автор аналізує проблеми й місце цифрової культурної спадщини в міжнародному та національному праві. Основний акцент зроблено на проблеми й перспективи державної політики в галузі культури, де належну увагу приділено таким поняттям, як «цифрова культура» і «цифрова культурна спадщина». Науковиця зазначає, що з метою визнання і забезпечення збереженості об'єктів цифрової культури, з огляду на той факт, що з часом частина її посяде гідне місце в списку об'єктів цифрової спадщини, держава повинна буде зробити такі кроки: 1) забезпечити загальний доступ у віртуальний простір до об'єктів цифрової культури; 2) із залученням останніх досягнень у сфері інформаційних технологій гарантувати загальну популяризацію національної (російської) культури в обох формах, як класичної, так і цифрової, у світовому віртуальному культурному просторі [37].

Сучасна культурна концепція відображає ситуацію, що змінилась у світі у зв'язку з розвитком інформаційних технологій, телекомунікацій, мобільного зв'язку, глобальної мережі Інтернет, які створили світ віртуальної реальності, сприятливий для розвитку культури нового

формату. Переваги такої реальності очевидні, а потенційні можливості інформаційних технологій не визначені, як і їхні межі [38].

Віртуальні середовища, які увібрали об'єкти цифрової культури, класифікують як «віртуальну спадщину»; дослідники вже пропонують концептуальні моделі для розробки всеосяжного методу інтерпретації майбутніх проєктів цифрової спадщини [39] за допомогою дистанційного доступу відбувається демократизація культурної спадщини [40]. Суспільство стало свідком того, що постмодернізм як епоха світової історії, що почалася в другій половині ХХ ст. і триває нині, визначилась із новим форматом культури [41], де цифрова культура стає і її складовою, й одночасно частиною світової культурної спадщини, а з розвитком інформаційних технологій, телекомунікацій, мобільного зв'язку, глобальної мережі Інтернет активно формує віртуальне середовище об'єктів цифрової культури культурною цифрою цивілізації. Культурна спадщина в епоху глобального інформаційного суспільства, віртуального простору й часу, суспільства з безмежними можливостями інформаційних технологій сприяла появі поняття «Digital (virtual) heritage» (цифрова або віртуальна спадщина) [42; 43], що означає комп'ютерні феномени культури, інформаційні ресурси, які містять електронні копії предметів культурної спадщини [44].

Об'єкти цифрової культури мають величезний потенціал для теперішніх і майбутніх поколінь: 1) збереження культурної спадщини в цифровій формі; 2) право доступу без кордонів і часу до цифрових об'єктів культури; 3) популяризація культурної спадщини через копію його у вигляді цифрового об'єкта. У поєднанні це неодмінно активізує інтерес суспільства до культурного контенту [45]. Інформаційні технології і комп'ютерні мережі досягли такого рівня, що вони здатні вносити значний вклад у збереження та поширення об'єктів цифрової культури [46], які згодом можуть трансформуватись в об'єкти культурної спадщини [47; 48], цьому активно сприяють і будуть сприяти, наприклад, електронні бібліотеки, віртуальні музеї, цифрові архіви, електронні ЗМІ й ін.

Наукова новизна роботи полягає в

розширенні уявлень про розвиток культури в умовах цифрового суспільства. Відзначено, що поняття культури тісно пов'язано з національною культурною спадщиною, розглянуто зміст цих понять, що використовуються у міжнародному праві та українському законодавстві, а також акцентовано увагу на проблемах збереження, забезпечення доступу і популяризації культурної спадщини у цифровій формі.

Висновки. Культура як самостійна галузь включає в себе широке коло державних і громадських органів, підприємств, установ, організацій, закладів культури. До цієї сфери належать: театральне, музичне, хореографічне, образотворче, декоративно-прикладне, естрадне та циркове мистецтво; концертні організації, музеї, бібліотеки, будинки культури й ін.; кінематограф; телебачення і радіомовлення; видавнича справа, поліграфія і торгівля книгами. Управління культурною сферою полягає в: організації створення, розповсюдження і популяризації творів літератури та мистецтва; забезпеченні поширення інформації та пропаганди досягнень культури; збереженні і використанні культурних цінностей; охороні творів мистецтва й пам'ятників культури, підвищенні культурного рівня населення України; керівництві підприємствами, організаціями, установами та закладами культури.

Сучасна культурна концепція відображає ситуацію, що змінилася в світі у зв'язку з розвитком інформаційних технологій, телекомунікацій, мобільного зв'язку, глобальної мережі Інтернет, які сформували світ віртуальної реальності, сприятливий для розвитку культури нового формату. Виникає чинник віртуального комунікаційного культурного середовища, який ввібрав об'єкти цифрової культури, цифрової спадщини, що класифікуються як «віртуальна спадщина». За допомогою дистанційного доступу відбувається демократизація культурної спадщини, що визначається новим форматом культури, де цифрова культура стає і її складником, і водночас частиною світової культурної спадщини.

Більшість країн упродовж останніх десятиліть змінили погляд на культуру. Ширше, модернізоване бачення культури

відповідає їхнім національним культурним традиціям і передбачає такі напрями, як творчі індустрії, дозвілля, молодіжна культура, телебачення, відео й цифрове мистецтво, дизайн і мода, віртуальні музеї, клубна культура тощо.

Розвиток культури будь-якого народу й будь-якої країни в сучасному світі не може відбуватися поза межами міжнародної співпраці. Він базується на повазі гідності й цінності кожної національної культури, на відмові від спроб встановлення будь-яких форм нерівності, підкорення або заміни однієї культури іншою, на рівнозві в

культурних обмінах.

На сучасному етапі розвитку нашої держави ці зміни насамперед зумовлено євроінтеграційними процесами й прагненням гідно репрезентувати українську культуру у світовому інформаційному просторі.

Ця стаття не охоплює всієї складності терміносистеми культури та культурної спадщини, що витікає із складності загальних визначень поняття культури, однак вона, на нашу думку, окреслює дану проблематику, яка має перспективу подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Матвеева Л. Л. Культурологія. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь. 2005. 512 с.
2. Культура. *Філософія* : енцикл. словарь / под ред. А. А. Ивина. Москва : Гардарики. 2004.
3. Культура *Вікіпедія* : вільна енцикл. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0> (дата звернення: 14.06.2019).
4. Українська радянська енциклопедія (УРЕ) : в 12 т. 1974–1985. URL: <http://leksika.com.ua/ure/> (дата звернення: 11.12.2018).
5. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури / відп. ред. В. Ф. Шевченко. Київ : Україна, 2012. 383 с.
6. Універсальний словник-енциклопедія. Львів : ТЕКА, 2006. 1432 с.
7. Богуцький Ю. П., Андрущенко В. П., Безвершук Ж. О., Новохатько Л. М. Українська культура в європейському контексті. Київ. Знання, 2007. 679 с.
8. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Знання-Прес, 2002. 351 с.
9. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
10. Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович та ін. Київ : Знання, 2000. 622 с.
11. Хорошун Б. І., Язвінська О. М., Серова О. Ю. Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. Київ : НТУ, 2010. 464 с.
12. Український педагогічний словник. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
13. Шевнюк О. Л. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2002. 277 с.
14. Історія світової культури : навч. посіб. / кер. авт. кол. Л. Т. Левчук. Київ : Либідь. 2003. 368 с.
15. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій : навч. посіб. Київ : Каравела; Львів : Новий світ-2000, 2001. 448 с.
16. Дружиніна С. В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти : монографія. Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. 196 с.
17. Лекції з історії світової і вітчизняної культури : навч. посіб. / за ред. А. В. Яртися, В. П. Мельника. Львів. Світ, 2005. 568 с.
18. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури / відп. ред. В. Ф. Шевченко. Київ : Україна, 2012. 383 с.
19. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення: 20.02.2019).
20. Всесвітня конференція в Мехіко з політики у сфері культури (26 лип. – 6 серп. 1982 р.). ЮНЕСКО. *Культура*. № 3. 1984. С. 75–84.
21. Рибачок О. М. Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки ХХ – 10-ті роки ХХІ ст.) : дис. канд. іст. наук / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2018. 242 с.
22. Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности, от 14 ноября 1970 г. *Сборник*

действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. Москва, 1990. Вып. XLIV. С. 506–513.

23. Рекомендация об охране движимых культурных ценностей от 28 ноября 1978 г. *Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия*. Москва, 2002. С. 193–205.

24. Абизова В. А. Национальная самоидентификация как научная проблема. *Современное общество и власть*. 2016. № 3 (9). С. 25–27.

25. Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Лондон, 16 ноября 1945 г. URL: <http://base.garant.ru/2540500/> (дата звернення: 22.07.2018).

26. Charter on the Preservation of Digital Heritage. *UNESCO*. 2003. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення: 11.09.2018).

27. Международная конвенция об охране нематериального наследия. Париж, 17 октября 2003 г. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf> (дата звернення 22.07.2019).

28. Стратегический план действий программы «Информация для всех» (2008–2013). *ЮНЕСКО*. 2008. 21 с. URL: <http://www.ifap.ru/ofdocs/unesco/sp813.pdf> (дата звернення 22.07.2017).

29. Memory of the World in the Digital Age: digitization and preservation. 2012. URL: <http://www.ifap.ru/pr/2013/n130117b.pdf> (дата звернення: 22.07.2019).

30. Хаксли Д. Ключ к будущему – гуманизм. *Диалоги: полемические статьи о возможных последствиях развития современной*. Москва : Политиздат, 1979. С. 16–17.

31. Sauer C. *Agricultural Origins and Dispersals*. New York : American Geographical Society, 1952. 110 p.

32. Степанов В. Ю. Державна політика у сфері культури і культурної спадщини. *Державне будівництво*. 2016. № 1. С. 1–8.

33. Гюльмагомедов А. Г. Знать и ценить наследие. *Вестник Дагестанского научного центра РАН*. 2008. № 30. С. 113–115.

34. Замятин Д. Н. Образ наследия в культуре: методологические подходы к изучению понятия «наследие». *Этнографическое обозрение*. 2008. № 6. С. 121–130.

35. Davis M. *Writing Heritage: the Depiction of Indigenous Heritage in European-Australian Writings*. Melbourne : Australian Scholarly Publishing, 2007. 401 p.

36. Копієвська О. Р. Всесвітня культурна спадщина: регулювання міжнародним правом. *Держава і право : зб. наук. пр.* Київ, 2006. Вип. 33. Юрид. і політ. науки. С. 25–30.

37. Шаповалова Г. М. Концепция цифрового культурного наследия и его генезис: теоретико-правовой анализ. *Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса*. 2017. Т. 9. № 4. С. 159–168.

38. Skamantzari M., Georgopoulos A. 3D visualization for virtual museum development. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, XXIII ISPRS Congress, 12–19 July 2016, Prague, Czech Republic*. 2016. Vol. XLI-B5. P. 961–968. URL: <https://www.int-arch-photogramm-remote-sens-spatial-inf-sci.net/XLI-B5/961/2016/> (дата звернення: 15.06.2018).

39. Rahaman H., Tan B.-K. Interpreting digital heritage: A conceptual model with end-users' perspective. *International Journal of Architectural Computing*. 2011. URL: <http://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/45484> (дата звернення: 9.10.2019).

40. Taylor J., Gibson L. K. Digitisation, digital interaction and social media : embedded barriers to democratic heritage. URL: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&an=121998828&site=ehost-live> (дата звернення: 14.03.2018).

41. Спасов В. Д. Постмодернизм и реклама. *PR и реклама в изменяющемся мире: региональный аспект*. 2016. № 15. С. 166–174.

42. «Archaeologizing» Heritage? Transcultural Entanglements between Local Social Practices and Global Virtual Realities / eds. by M. Falser, M. Juneja. New York : Heidelberg, 2013. 275 p.

43. Tan B.-K., Rahaman H. Virtual Heritage: Reality and Criticism. *Joining Languages, Cultures and Visions : CAAD Features. 2009 : proceedings of the 13th International CAAD Futures Conference*. URL: https://www.academia.edu/296255/VIRTUAL_HERITAGE_REALITY_AND_CRITICISM (дата звернення: 02.11.2019).

44. Поворозник Н. Г. Виртуальный музей: сохранение и репрезентация историко-культурного наследия. *Вестник Пермского университета. Сер.: История*. 2015. № 4 (31). С. 213–221.

45. Novotný M., Lacko J., Samuelčík M. Applications of Multi-touch Augmented Reality System in Education and Presentation of Virtual Heritage. *Procedia Computer Science*. 2013. Vol. 25. P. 231–235.

46. Kiourt C., Koutsoudis A., Pavlidis G. Dynamus: A fully dynamic 3D virtual museum framework. *Journal of Cultural Heritage*. 2016. Vol. 22, November–December. P. 984–991.

47. Баева Л. В. Электронная культура: угроза культурной безопасности или новые возможности для развития. *Сохранение культурного наследия и проблемы фальсификации истории* : материалы Всерос. молодеж. конф. в рамках фестиваля науки, Астрахань, 19–21 сент. 2012 г.: в 2 т. Астрахань: АГУ, 2012. Т. 1. С. 12–17.
48. Alelis G. Older and younger adults' interactions with 3d digital cultural heritage artefacts. *ProQuest Dissertations Publishing*. 2015. URL: <http://search.proquest.com/docview/1857772824/abstract/5394E50066D9466DPQ/2?accountid=152445#center> (дата звернення: 27.03.2018).

References

1. Matveeva, L.L. (2005). *Culturology*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Ivin, A. A. (Eds.). (2004). *Culture. Philosophy*. Moscow: Gardariki [in Russian].
3. Culture Wikipedia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0> [in Ukrainian].
4. Ukrainian Soviet Encyclopedia (URE). (1974–1985). In 12 vol. URL: <http://leksika.com.ua/ure/> [in Ukrainian].
5. Korinny, M. M. & Shevchenko, V. F. (2012). *Short encyclopedic dictionary of culture*. V. F. Shevchenko (Ed.). Kyiv: Ukraine [in Ukrainian].
6. *Universal dictionary-encyclopedia*. (2006). Lviv: TEKA [in Ukrainian].
7. Bogutsky, Yu. P., Andrushchenko, V. P., Bezvershuk, Zh. O. & Novokhatko, L. M. (2007). *Ukrainian culture in the European context*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
8. *History of Ukrainian and foreign culture*. (2002). Klapchuk, S. M., & Ostafiychuk, V. F. (Eds.). Kyiv: Znannia-Press [in Ukrainian].
9. Popovych, M. V. (2001). *Essay on the history of culture of Ukraine*. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
10. Zakovich, M. M. (2000). *Ukrainian and foreign culture*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
11. Khoroshun, B. I., Yazvinska, O. M., & Serova, O. Y. (2010). *Ukrainian and foreign culture*. Kyiv: NTU [in Ukrainian].
12. *Ukrainian pedagogical dictionary* (2011). Rivne: Volyns'ki oberehy [in Ukrainian].
13. Shevnyuk, O. L. (2002). *Ukrainian and foreign culture*. Kyiv: Znannia-Press [in Ukrainian].
14. Levchuk, L. T. (2003). *History of world culture*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
15. Petrushenko, V. L. (2001). *Philosophy*. Kyiv: Karavela; Lviv: Novyy svit-2000 [in Ukrainian].
16. Druzhinina, S. V. (2005). *Cultural policy of modern multicultural Ukraine: socio-philosophical and legal aspects*. Donetsk: DonDUET [in Ukrainian].
17. Yartisiya, A. V, & Melnik, V. P. (Eds.). (2005). *Lectures on the history of world and national culture*. Lviv. Svit [in Ukrainian].
18. Korinnyy, M. M., & Shevchenko, V. F. (2012). *Short encyclopedic dictionary of culture*. V. F. Shevchenko. (Ed.). Kyiv: Ukraine [in Ukrainian].
19. Law of Ukraine on culture from 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.
20. World Conference on Cultural Policy in Mexico City (July 26 - August 6, 1982). (1984). UNESCO. *Culture*, 3, 75–84 [in Ukrainian].
21. Rybachok, O. M. (2018). *International integrated digital resources of documentary heritage of archives, libraries, museums: stages of creation, development strategies (the 80s of XX – 10th years of XXI century): (candidate of Historical Sciences)*. V. I. Vernadsky National Library of Ukraine Kyiv [in Ukrainian].
22. *Convention on Measures Aimed at Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property*, dated November 14, 1970. (1990). *Sbornik deystvuyushchikh dogovorov, soglasheniy i konventsiy, zaklyuchennykh s inostrannymi gosudarstvami*. Moscow, Issue. XLIV, 506-513 [in Russian].
23. *Recommendation for the Protection of Movable Cultural Property of 28 November 1978*. (2002). UNESCO Normative Acts for the Protection of Cultural Heritage. Moscow, 193-205 [in Russian].
24. Abizova, V. A. (2016). National self-identification as a scientific problem. *Modern society and power*, 3 (9), 25-27 [in Russian].
25. *Charter of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. (1945). London, URL: <http://base.garant.ru/2540500/> [in Ukrainian].
26. *Charter on the Preservation of Digital Heritage*. UNESCO. 2003. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [in English].

27. International Convention for the Safeguarding of the Intangible Heritage. Paris, (2003) URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf> [in Ukrainian].
28. Strategic Action Plan for the «Information for All Program» (2008-2013). UNESCO. (2008). URL: <http://www.ifap.ru/ofdocs/unesco/sp813.pdf> [in Ukrainian].
29. Memory of the World in the Digital Age: digitization and preservation. (2012). URL: <http://www.ifap.ru/pr/2013/n130117b.pdf> [in English].
30. Huxley, D. (1979). The key to the future - humanism. Dialogues: polemical articles on the possible consequences of modern development. Moscow: Politizdat, 16–17 [in Russian].
31. Sauer C. (1952). Agricultural Origins and Dispersals. New York: American Geographical Society. [in English].
32. Stepanov, V. Yu. (2016). State policy in the field of culture and cultural heritage. State building, 1, 1–8 [in Ukrainian].
33. Gyulmagomedov, A. G. (2008). Know and appreciate the heritage. Bulletin of the Dagestan Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, 30, 113–115 [in Russian].
34. Zamyatin, D. N. (2008). Image of heritage in culture: methodological approaches to the study of the concept of "heritage". Ethnographic Review, 6, 121–130 [in Russian].
35. Davis M. (2007). Writing Heritage: The Depiction of Indigenous Heritage in European-Australian Writings. Melbourne: Australian Scholarly Publishing [in Austria].
36. Kopievska, O. R. (2006). World cultural heritage: regulation by international law. State and law: coll. Science. Kyiv Ave., Issue. 33. Jurid. and flight. Science, 25–30 [in Ukrainian].
37. Shapovalova, G., M. (2017). The concept of digital cultural heritage and its genesis: theoretical and legal analysis. The territory of new opportunities. Bulletin of the Vladivostok State University of Economics and Service, Vol. 9, 4, 159–168 [in Russian].
38. Skamantzari M., Georgopoulos A. (2016). 3D visualization for virtual museum development. The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, XXIII ISPRS Congress, 12–19 July 2016, Prague, Czech Republic. Vol. XLI-B5. P. 961-968. URL: <https://www.int-arch-photogramm-remote-sens-spatial-inf-sci.net/XLI-B5/961/2016/> [in English].
39. Rahaman H., Tan B.-K. (2011). Interpreting digital heritage: A conceptual model with end-users' perspective. International Journal of Architectural Computing.. URL: <http://scholarbank.nus.edu.sg/handle/10635/45484> [in English].
40. Taylor J., Gibson L. K. Digitisation, digital interaction and social media : embedded barriers to democratic heritage. URL: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&an=121998828&site=ehost-live> [in English].
41. Spasov, V. D. (2016). Postmodernism and advertising. PR and Advertising in a Changing World: Regional Aspect, 15, 166–174 [in Russian].
42. Falser M., M. Juneja (2013). «Archaeologizing» Heritage? Transcultural Entanglements between Local Social Practices and Global Virtual Realities. New York: Heidelberg. [in English].
43. Tan B.-K, Rahaman H. (2009). Virtual Heritage: Reality and Criticism. Joining Languages, Cultures and Visions: CAAD Features. : proceedings of the 13th International CAAD Futures Conference. URL: https://www.academia.edu/296255/VIRTUAL_HERITAGE_REALITY_AND_CRITICISM [in English].
44. Povroznik, N. G. (2015). Virtual Museum: Preservation and Representation of Historical and Cultural Heritage. Perm University Bulletin. Ser. History, 4 (31), 213-221 [in Russian].
45. Novotný M., Lacko J., Samuelčík M. (2013). Applications of Multi-touch Augmented Reality System in Education and Presentation of Virtual Heritage. Procedia Computer Science, vol. 25, 231–235 [in English].
46. Kiourt C., Koutsoudis A., Pavlidis G. (2016). Dynamus: A fully dynamic 3D virtual museum framework. Journal of Cultural Heritage.. Vol. 22, November–December, 984-991 [in English].
47. Baeva, L. V. (2012). Electronic culture: a threat to cultural security or new opportunities for development. Preservation of cultural heritage and problems of falsification of history: materials of the All-Russian. youth. conf. as part of the Science Festival, Astrakhan. Vols. 1, 12–17. Astrakhan: ASU [in Russian].
48. Alelis G. (2015). Older and younger adults' interactions with 3d digital cultural heritage artefacts. ProQuest Dissertations Publishing.. URL: <http://search.proquest.com/docview/1857772824/abstract/5394E50066D9466DPQ/2?accountid=152445#center> [in English].